

ԱՐՄԵՆ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ*

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
alpehist@gmail.com
DOI: 10.54503/1829-4073-2022.3.169-185

ԱՐԱԳԱԾ. ԱՆՈՒՆԸ ԵՎ ԱՌԱՍՊԵԼԸ¹

... (Էդնա լեռան) ամենաբարձր
զագաթին նստած Հեփեստոսը մրճա-
հարում է հալված երկաթահանքը:

Էսքիլոս

Դո՛ւ, Արագած, ալմաստ վահան
Կայծակեղեն թրերի...

Ա. Իսահակյան

Բանալի բառեր՝ Արագած, Արայի լեռ, Արայի դաշտ, Գեղամա լեռներ, Մասիս, Արա Գեղեցիկ, Գրիգոր Լուսավորիչ:

Ներածություն

Ըստ Խորենացու (Ա.Ժբ), Հայկի առաջնեկ Արամանյակը հաստատվում է Արարատյան դաշտում և շենացնելով Արագածի ստորոտի շրջանը, լեռը կոչում իր անվան նմանությամբ՝ «յանկագոյն յիւր անուն Արագած»: Իսկ Արարատյան դաշտը և ողջ Այրարատ նահանգը հետագայում կոչվում են Արա Գեղեցիկի անունով «դաշտն Արայի» (Խորենացի Ա.Ժե): Ակնհայտ է, որ Արագածը ավելի հեշտ է կապել Արայի, քան Արամանյակի անվան հետ: Այս «ժողովրդական ստուգաբանության» համար կարող էին հիմք հանդիսանալ Արայի և Արամանյակի որոշակի կերպարային ընդհանրությունը և անունների հնարավոր ստուգաբանական կապը²:

* Հոդվածը ներկայացվել է 20.10.22, գրախոսվել է 02.11.22, ընդունվել է տպագրության 01.12.22:

¹ Իմ խորին երախտագիտությունն եմ հայտնում Հ. Մարտիրոսյանին՝ գրականության տրամադրման և խորհրդատվության համար:

² Արամանյակի, որպես «առաջին Արայի» վերաբերյալ տե՛ս **Պետրոսյան** 2014, 230–232:

Արագած. անունը և առասպելը

1939-ին հրատարակված մի հոդվածում Գ. Ղափանցյանը, առանց հիմնավորման, Արագած լեռնանունը և Մեհոգած գյուղանունը ստուգաբանում է համապատասխանաբար որպես «Արայի գոտի» կամ «Արայի լեռ» և «Միթրա աստծու գոտի»³: Բանն այն է, որ արդեն 1927-ին հրատարակված մի աշխատության մեջ նա այլ լծորդների շարքում հիշում է *զ-գածիմ* և *գաւրի* (> *գոլրի*) բառերը՝ որպես մեկ արմատից առաջացած⁴: Այս ստուգաբանությունը զարգացրել է Է. Աղայանը, ըստ որի՝ Արագածի երկրորդ բաղադրիչը հայ. *զգածիմ* «հագնվել, համակվել» բառի *գած*- արմատն է, այստեղ՝ «հյուսված շարք, պար», իմաստով, հնդեվրոպական *weg- «հյուսել, կապել» արմատից, իսկ ողջ անունը մեկնաբանվում է որպես «Արայի պար՝ լեռնաշղթա»⁵:

Հետագայում Գ. Ղափանցյանը նոր ստուգաբանություն է առաջարկել Արագածի համար, ըստ որի այն պետք է նշանակի «Արայի գահ»⁶: Անվան *գած* մասը համարվում է կամ ուրարտերեն, ուր *guza* կամ *gutsa/gուծա* նշանակում է «գահ» (ներկայացվում է իբրև շումերական բառ), կամ իրանական, հմմտ. պարթև. *gās*, հին իրան. *gāθa* «գահ, թախտ, բազմոց»: Նույն արմատը նա պահպանված է համարում նաև Մեհոգած գյուղանվան մեջ, որն էլ համապատասխանաբար մեկնաբանվում է որպես «Միհր աստծու գահ», այդ անունները համեմատելով Աթոռ Նահատայ «Անահիտի պթոռ», պրսկ. Շահ-թախթ, Թախթ ի Սուլեյման տեղանունների հետ: Այս ստուգաբանությունը լայնորեն տարածված է մեզանում, և՛ գիտական, և՛ զանգվածային հրապարակումներում:

Ղափանցյանի առաջին ստուգաբանությունը՝ «Արայի գոտին» իմաստաբանորեն թերևս ընդունելի կլիներ (Արագածն Արարատյան՝ «Արայի դաշտը» եզերող՝ գոտևորող լեռներից մեկն է, կա նաև հայոց լեռների գոտիների վերաբերյալ մի հայտնի լեգենդ)⁷, սակայն Ա. Հանեյանը հիմնավորել է *գաւրի* բառի ծագումն այլ արմատից⁸: Նույն ստուգաբանության Աղայանի մեկնաբան-

³ Капанцян 1975, 59.

⁴ Ղափանցյան 1939, 208:

⁵ Աղայան 1974, 48–50, 1986, 78–79:

⁶ Ղափանցյան 1944, 98–99:

⁷ Ըստ մի ավանդության, հայոց լեռները մի ժամանակ եղբայրներ են եղել, որոնք արթնանալով՝ նախ կապել են իրենց գոտիները և հետո միայն ողջունել իրար: Եղբայրները ծերանում են, և մի օր էլ արթնանալով՝ բարևում են իրար, մոռանալով գոտիները կապել: Աստված տեսնելով այդ պատժում է եղբայրներին. նրանք դառնում լեռներ, գոտիները՝ կանաչ դաշտեր, իսկ եղբայրների արցունքները՝ աղբյուրներ, տե՛ս Ղանալանյան 1969, 10:

⁸ Հանեյան 2005:

նությունը համոզիչ չէ. Գ. Զահուկյանն ընդունում է հայ. *գաժ*-ի ծագումն այդ հնդեվրոպական արմատից, նշելով, որ վերջինս հայերենի տվյալներով պետք ուղղվի **weḡ*-ի⁹, բայց հնդեվրոպական ժամանակակից բառարանները արմատը թողնում են նույն տեսքով¹⁰: Կասկածելի է նաև «հյուսված շարքից»՝ «լեռնաշղթա» զարգացումը: Ինչևէ, այդ ստուգաբանությունը ներկայումս չի շրջանառվում¹¹: Ղափանցյանի երկրորդ՝ «Արայի գահ» մեկնաբանությունն անընդունելի է: Ժամանակակից տվյալներով ուրարտերեն *guza* «գահ» բառ գոյություն չունի, իրանական նշված արմատից հայերեն ունենք հենց *գահ* բառը, իսկ բերված ձևերից *գաժ* զարգացումն անհնարին է:

Արայի վերածնվող կերպարը

Արագածը, ինչպես ասվեց, Արարատյան դաշտը եզերող լեռներից է. մյուսներն են Արայի լեռը, Գեղամա լեռները և Մասիսը: Դաշտի հին անվանումները, ըստ ավանդության, կապված են Հայկ նահապետի ժառանգների, բայց հիմնականում՝ Արայի հետ: Այսպես, Արայի (Արարատյան) դաշտի և Արայի լեռան դեպքում դա ուղղակի ակնհայտ է (այս լեռնանունն ավանդված չէ հնից, բայց նրա հնությունը շատ հավանական է), իսկ Արագածի առաջին մասն ուղղակի համընկնում է Արայի անվան հետ: Գեղամը և Ամասիան, որոնց անունների հետ են կապվում Գեղամա լեռներն ու Մասիսը, Արայի նախնիներն են (նկատենք, որ Գեղամի անունն էլ համահունչ է Արայի Գեղեցիկ կոչման հետ): Առասպելաբանության մեջ անվանումը հավասարազոր է արարմանը, այսինքն՝ հայոց ազգածին ավանդությունն այստեղ ակնարկում է ոչ միայն հայ ժողովրդի, այլ նաև նրա երկրի կենտրոնի՝ Արարատյան դաշտի արարումը՝ ազգածին նահապետների կերպարների միջոցով:

Հայոց ազգածին ավանդությունը հնդեվրոպական առասպելաբանության մի ակնհայտ նմուշ է¹², որում, ինչպես և այլ ժողովուրդների ազգածին վեպերում, օտար տարրերը հազվադեպ են¹³: Ըստ այդմ, առավել հավանական է Արագածի բնիկ հայկական՝ հնդեվրոպական ծագումը և նրա երկրորդ մասում կարելի է տեսնել հնդեվրոպական **weg*- «աշխույժ, ուժեղ լինել» արմատը, որից են ծագում «Ժիր, աշխույժ, կայտառ, արթուն, արթնացում քնից,

⁹ Զահուկյան 2010, 145:

¹⁰ Տե՛ս օրինակ Rix et al. 2001, 662.

¹¹ Ինձ հայտնի է Արագածի այս ստուգաբանության միայն մեկ հղում, տոմարագիտական աշխատության մեջ, տե՛ս Բրուտյան 1997, 478:

¹² S. Ahyon, 1982. Պետրոսյան 2017, 27–36:

¹³ Мелетинский 1986, 62.

Արագած. անունը և առասպելը

արթնանալ, վերակենդանանալ» և նման իմաստներով մի շարք բառեր հնդե-վրոպական լեզուներում, հմմտ. հնդ. *vājayati* «շարժել, խթանել», լատ. *vigil* «արթուն», *vigere* «լինել աշխույժ», *vegere* «կենդանացնել, վերակենդանացնել, հարություն տալ», հին անգլ. *wacan* «արթնանալ» և այլն¹⁴: Այս իմաստները լավագույնս կարող են բնութագրել Արայի դիցաբանական՝ «մեռնող և հառնող» կերպարի ամենաբնական հատկանիշը՝ մահվան քնից զարթնելը, վերակենդանացումը¹⁵: Ըստ ազգածին ավանդության, Արա Գեղեցիկը զոհվել է Արարատյան՝ Արայի դաշտում (առասպելաբանության մեջ աշխարհագրական օբյեկտները հաճախ կոչվում են այդտեղ զոհված կերպարների անունով), իսկ երկու ուշ գրանցված լեգենդներում ճշտվում է այդ վայրը՝ Արայի լեռան արևելյան փեշին, Արզնի գյուղի տեղում¹⁶: Նույնիսկ ներկայումս Արայի լեռը նմանեցնում են պառկած մարդու՝ իբր զոհված Արային: Ըստ այդմ, Արագածը, որը նշանակալիորեն ավելի մեծ, հզոր ու բարձր է Արայի լեռից (բարձրությունները, համապատասխանաբար, 4090 և 2577 մ), կարող էր խորհրդանշել նոր, ավելի հզոր էության մահվան քնից արթնացած՝ հարություն առած Արային (հմմտ. նաև հիշյալ լեգենդում լեռների արթնանալու մոտիվը):

Գեղարքունիքի Մեհոգած գյուղը հիշվում է միայն Ստեփանոս Օրբելյանի մոտ (XIII դ.): Եվ ճիշտ է Գ. Ղափանցյանը, որ դա աղավաղումն է Մեհագած անվան, որտեղ առաջին Մեհ մասը ծագում է Միհր աստծու անունից (հմմտ. նույն դիցանվան հետ կապված Մեհկանդակ, մեհեան, մեհեկան ձևերը): Միհրը «Սասնա ծռերում» հանդես է գալիս երկու՝ Մեծ և Փոքր Մհերների կերպարներով, որոնցից երկրորդը էպոսի՝ Արա Գեղեցիկին համապատասխան «մեռնող և հարություն առնող» հերոսն է (նա մտնում է ժայռի մեջ, «Մհերի դռան» հետևում գտնվող երևակայական քարայր և հետագայում, երբ աշխարհը բարեբեր և արդար դառնա, պետք է դուրս գա՝ վերածնվի/վերակենդանանա այնտեղից): Ավելացնենք, որ «Ավեստայի» Միթրա/Միհրին նվիրված հիմներում նա մշտապես կոչվում է «անքուն» և «մշտարթուն» (*axʷafnəm jayǵāuruuǰhəm*¹⁷): Ըստ այդմ, Արագածի այս մեկնաբանության օրինակով,

¹⁴ Pokorny 1959, 1117–1118. Rix 2001, 660. Հնդկերեն և լատիներեն բառերի համար տե՛ս համապատասխանաբար Mayrhofer 1996, 540–541 և de Vaan 2008, 677–678:

¹⁵ Արայի՝ որպես «մեռնող և հառնող» աստվածության վերաբերյալ տե՛ս, օրինակ, Մատիկյան 1930. Ղափանցյան 1944:

¹⁶ Ղանալանյան 1969, 11, 166–167:

¹⁷ Stʷa Elr, Mithra I (<https://iranicaonline.org/articles/mithra-i>) և Mihr Yašt (<http://www.avesta.org/ka/yt10sbe.htm>) հոդվածներում:

Միհրի գարթնելու/վերածնվելու մի պատկեր տեսականորեն կարելի է ենթադրել Գեղարքունիքում:

Վիշապամարտիկ ասործու կայծակե զենքը

Իրանական առասպելաբանության մեջ Միհրը չար ուժերի տիրակալ Ահրիմանի ամենահզոր հակառակորդն է. նա սարսափում է հատկապես Միհրի գուրգից, աշխարհի ամենահզոր ու ամենահաղթական զենքից («Միհր Յաշտ» 6, 132, 141)¹⁸: «Շահնամեում» Միհրի ցլագլուխ գուրգով է հերոս Ֆերեյդունը հաղթում վիշապ Զահակին (այսինքն՝ հին իրանական առասպելաբանության մեծ օձ-վիշապ Աժի Դահակայի միջնադարյան տարբերակին): Գուրգը իրանական փոխառություն է, (հմմտ. պրսկ. gorz¹⁹ և նրա նախատիպ ավեստ., միջին իրան. varz), որը նույնպես փոխառվել է հայերենում *վազր* ձևով²⁰: Առաջ իրանական այդ բառերը հանգեցնում էին հիշյալ հնդեվրոպական *weǵ-արմատին, սակայն ներկայումս, կոկորդայինների հաշվառմամբ, վերականգնվում է նրանից տարբեր *weh₂ǵ- «ուժեղ խփել, ջարդել, ջախջախել, կործանել» արմատը (որի *weh₂ǵ-ro- «խփող, կործանող» ածանցյալից պիտի ծագեին այդ ձևերը)²¹:

Գուրգը, որպես հերոսի զենք, հանդես է գալիս նաև «Սասնա ծռերում»: «Սասունցի Դավիթ» համահավաք տեքստում գուրգերով կռվի հանրահայտ դրվագը Մեծ Միհրի մենամարտն է Մեծ Մելիքի դեմ, որից հետո նրանք հաշտություն են կնքում²²: Այդ զենքը բնորոշ է հատկապես Միհրին և կարող է կոչվել «Գուրգն ի Միհրին»²³: Այս դրվագը բացառիկ է էպոսում. բանասացները սովորաբար այն ներկայացնում են այլ կերպ²⁴: Այն դուրս է էպոսի տրամաբանությունից և այնտեղ ակնհայտ է իրանական ազդեցությունը: Այսպես, 1. տարօրինակ է, որ Միհրը կռվում է գուրգով, երբ էպոսի հերոսների մշտական զենքն է իրենց նախնի Սանասարից ժառանգած «Թուր կեծակին»,

¹⁸ Eir, s.v. Mihr Yašt.

¹⁹ Այս բառի մասին տե՛ս EIr s.v. (<https://iranicaonline.org/articles/gorz>):

²⁰ ՀԱԲ 1, 599. 4, 320–321:

²¹ Lubotsky 1981, 135. Rix 2001, 664. հմմտ. Mayrhofer 1996, 492:

²² ՍԴ, 137:

²³ Մ. Աբեղյան, Կ. Մելիք-Օհանջանյան (խմբ.), Սասնա ծռեր (այսուհետև՝ ՍԾ), հ. Բ, մաս 2, Երևան, 1951, էջ 839: ՍԾ 1951, Բ, II, 839:

²⁴ Այսպես, մի տարբերակում Միհրը զոհվում է գուրգերով կռվում, տես ՍԾ, Ա, 1094–1095. Երբեմն կռվում են առանց գուրգերի, հաճախ էլ առանց կռվի են հաշտվում (օրինակ, ՍԾ, Բ, I, 269–270, 365), կամ Միհրը սպանում է Մելիքին իր գուրգով (ՍԾ, Բ, I, 345–346):

Արագած. անունը և առասպելը

2. սա միակ դեպքն է, երբ Սասունի հերոսը հաշտություն է կնքում հակառակորդի հետ (Միթրա/Միհրի անունը նշանակում է «պայմանագիր, հաշտություն» և նա հաշտության աստված էր. ի միջի այլոց, նման դրվագ կա և արևմտյան միթրայիզմում), և 3. Միհրի գուրգի հիշյալ անվանումն ամբողջությամբ իրանական փոխառություն է՝ մինչև այժմ այդպես է կոչվում գրադաշտական քրմերի ցլագլուխ գավազան/գուրգը՝ Gorz-e Mehr²⁵:

Գուրգի հին հնդկական համապատասխանությունն է ամպրոպի աստված Ինդրայի զենքը՝ կայծակի գուրգ *վաջրան*, որով նա հաղթում է իր հակառակորդ Վրտրա օձ-վիշապին (այս առասպելը համապատասխանում է հին իրանական Թրաետաոնայի ու Աժի Դահակայի և «Շահնամեի» Ֆերեդունի ու Զահակի կռվին): Հնդեվրոպական առասպելաբանությունը լավագույնս պահպանվել է հնդկական ավանդույթում: Իսկ մերձավոր իրանականում Զրադաշտի կրոնական ռեֆորմից հետո ռազմի աստվածություն է դարձել Միթրա/Միհրը, որին և անցել է ամպրոպի և ռազմի աստծու զենքը: Հունական առասպելաբանության մեջ հնդիրանական վաջրա/վարզայի գուգահեռը հանդես է գալիս արդեն մթագնած ձևով, հերոս Մելեագրոսի անվան մեջ (որի վերջին մասը ծագում է *wag-ro- նախաձևից, *w-ի կանոնավոր անկումով)²⁶:

Այսպիսով, Արայի, նրա կերպարային կրկնակ Միհրի և վերջինիս դիցաբանական նախորդ Միթրա/Միհրի կապը հնդեվրոպական «գուրգ, (ամպրոպի) աստծու զենք» իմաստով արմատի հետ գալիս է գոնե հունա-հայ-հնդիրանական միասնության դարաշրջանից (այս երեք ճյուղերը սովորաբար համարվում են իրար սերտ ազգակից): Սակայն հնդկական, իրանական և հունական զենքերը կոչվում են -ro-ով ածանցյալ ձևից, իսկ քննարկվող հայկական տեղանուններում -գած-ը արմատական ձև է: Արագածն ունի 350 մ խորությամբ և 3 կմ լայնությամբ հսկա մի խառնարան-կրկես, որի շուրջ են կանգնած լեռան չորս կատարները²⁷: Ըստ այդմ, եթե ելնենք արմատի «խփել, ջարդել» իմաստից, ապա Արագածը կարելի է պատկերացնել որպես «Արայի խփած տեղ/խառնարան», իսկ Մեհոգածը՝ «Միհրի խփած» (ինչպես *հարուած* բառի *հար* արմատից ունենք շանթահար, կայծակնահար, դիվահար և այլ նման բառեր):

²⁵ Elr s.v. gorz (<https://iranicaonline.org/articles/gorz>):

²⁶ Watkins 1995, 408–413.

²⁷ Նազարյան 1974, 678:

Պետրոսյան Ա.

Այս կապակցությամբ կարելի է հիշել Նեմրութ լեռան հետ կապված լեգենդները: Ըստ Խորենացու, Հայկը իր սպանած հակառակորդ Բել-Նեբրովթի դիակը հրամայում է տանել իր ոստանը՝ Հարք գավառ և թաղել «ի բարձրավանդակ տեղուք» (Խորենացի Ա.Ժա): Այդ բարձունքը Նեմրութ (= Բել / Նեբրովթ) լեռն է, Վանա լճի արևմտյան ափին, Մուշի դաշտի արևելքում: Ըստ մի լեգենդի, հայոց թագավորը սպանում է մեծ զորքով իր վրա հարձակված Բելին, հանում Նեմրութ սարի գագաթը և այնտեղ թոնիր շինելով՝ մեջը վառում: Աստված թոնիրը վերածում է լճի: Այլ տարբերակներում Նեմրութը մի մեծ շինություն է կառուցում լեռան վրա և ապստամբում աստծու դեմ: Բայց կայծակներ են խփում, և Նեմրութն իր շինությամբ հանդերձ գետնասույզ է լինում: Լեգենդի «հայոց թագավորը» ակնհայտորեն Հայկն է, իսկ Բել-Նեբրովթ/Նեմրութին կայծակներով պատժողն ի սկզբանե պետք է լիներ ամարոպի աստվածը, այս համատեքստում՝ Հայկի դիցաբանական նախորդը: Նեմրութի հրաբխային խառնարանը ամենամեծն է Արևելյան կիսագնդում²⁸, և այդ ահռելի հրաբուխը, անկասկած, համապատասխան առասպելներ ծնող կենտրոն պիտի դառնար:

Այս լեգենդները համեմատելի են Զևսի և Տիփոնի հունական առասպելի հետ: Տիփոնը մի հրեշ է՝ օձ-վիշապ, որին Զևսը կայծակներով հալածում և ի վերջո թաղում է Սիցիլիայի Էտնա հրաբխի տակ, իսկ Հեփեստոսը մրճահարում է լեռան գագաթը (Էսքիլես, «Շղթայված Պրոմեթևս», 365–370, տես հոդվածի բնաբանը): Զևսի և Տիփոնի կռիվը տեղայնացվել է տարբեր վայրերում, բայց հիմնականում Փոքր Ասիայում, Հայկական լեռնաշխարհից ոչ հեռու²⁹, և առասպելն ինքն էլ ծագումով հիմնականում փոքրասիական՝ խեթական է³⁰: Զևսի կայծակները պատրաստող Հեփեստոսը ևս ծագումով փոքրասիական աստված էր³¹: Ըստ այդմ, Բելի առասպելական նախատիպը կարող է պատկերացվել որպես Տիփոնի տիպի մի հրեշ՝ վիշապ, որին լեռան խառնարանում է զնդանում ամարոպային Զևսին կամ Հեփեստոսին համապատասխան աստվածը³²: Այս հայ-հունական ընդհանուր պատկերը իր

²⁸ ՀՀՇՏԲ 3, 976 (լեռան վերջին արտաժայթքումները տեղի են ունեցել 1352 և 1441 թվականներին):

²⁹ Vian 1960, 19–23; Fox 2008, 288–289:

³⁰ Watkins 1995, 448–459.

³¹ Ըստ Վ. Արժինբայի, Հեփեստոսի անունը և կերպարը փոխառված են խեթական-հյուսիսարևմտակովկասյան ավանդույթից, տե՛ս Ардзинба 1988, 276–283:

³² Պետրոսյան 2020, 79–80:

Արագած. անունը և առասպելը

հաստատումն է գտնում այն փաստում, որ Հայաստանում, ի տարբերություն Իրանի և մյուս երկրների, Միհրը նույնացվել էր ոչ թե հունական արևի աստվածներ Հելիոսի և Ապոլոնի, այլ, տարօրինակ կերպով՝ Հեփեստոսի հետ: Վերջինս սկզբնապես եղել է գործող հրաբուխների՝ ստորերկրյա կրակի աստված³³, և հետո միայն դարձել դարբնության և արհեստների հովանավոր:

Արագածի խառնարանը ևս հսկայական է, վերածված սառցե լճի (կան և սովորական լճեր, որոնցից ամենամեծի տրամագիծը կազմում է 1150 մ), և հեշտ է պատկերացնել, որ այստեղ, ինչպես և Նեմրութ լեռան լեգենդում, մենք գործ ունենք միևնույն՝ կայծակներով հալածված և լեռան խառնարանում զնդանված առասպելական կերպարի մի տարբերակի հետ: Հնարավոր է պատկերացնել, որ Արայի դիցաբանական նախորդը այստեղ իր կայծակե զենքով հարվածել/ջարդել է լեռը և զնդանել Տիփոնի տեղական տարբերակին, կամ գուցե հենց ինքն է զնդանվածը, ինչպես «Վիպասանքի» և «Սասնա ծռերի» մեռնող և հառնող հերոսները՝ Արտավազդը և Միհրը: Ընդ որում, այդ գործողությունը կողավորվել է հնդեվրոպական *weh₂g- (> *գաժ*) արմատով: Եվ միանգամից հիշողության մեջ արթնանում են բնաբանում բերված Իսահակյանի բանաստեղծության պատկերը՝ Արագածը կայծակեղեն թրերի վահան: Բանաստեղծի երևակայությունը վերստեղծել է այն նույն պատկերը, որը հին մարդիկ ձևակերպել են որպես առասպել:

Պետք է նշել, որ եթե Նեմրութը ժայթքումներ է ունեցել ընդհուպ մինչև միջնադար, ապա Արագածի խառնարանը ձևավորվել է չափազանց վաղ և նրա հրաբխային ծագումն էլ միարժեք չէ³⁴: Բայց ակնհայտ է, որ Հայկական լեռնաշխարհի հին բնակիչներին քաջ հայտնի են եղել հրաբխային խառնարանները, և ամեն մի նման մեծ ու նշանավոր լեռան խառնարան կարող էր իմաստավորվել՝ առասպելականանալ միևնույն՝ լեռան խառնարանում կայծակնահարված և զնդանված կերպարի միջոցով: Հատկանշական է, որ Արագածի վրա են գտնվում բազմաթիվ վիշապ քարակոթողներ, ամենայն հավանականությամբ՝ ամպրոպային առասպելի ծիսական դրսևորումներ³⁵: Ընդ որում, այդ վիշապաքարերը հաճախ ներկայացնում են քարե սյուն, որի գագաթին ցլի գլուխ է քանդակված, ինչն ուղղակի հիշեցնում է Միթրա/Միհրի ցլագլուխ գուրգը:

³³ ԴԲ, 140:

³⁴ Նազարյան 1974:

³⁵ Այդ մասին տե՛ս Պետրոսյան, Բոբոխյան 2015 ժողովածուի մի շարք հոդվածներում:

Գրիգոր Լուսավորչի կանթեղը

Քրիստոնյա հայերի մեջ Արայի կերպարի որոշ գծեր անցել են Գրիգոր Լուսավորչին³⁶ (հմմտ. հատկապես նրա բանտարկությունը Խոր Վիրապում և դուրս գալն այնտեղից, համադրելի Արայի մահվան և վերածննդի հետ), որի որոշ լեգենդներ կարող են դիտվել այս հոդվածի համատեքստում: Ըստ նրանցից մեկի, երբ Լուսավորչին աղոթելիս է լինում Արագածի կատարին, նրան գիշերը լուսավորում է երկնքից կախված մի կանթեղ, իսկ մյուսում նա Տրդատ արքայի Հավլունի թուրը նետում է Սեպուհ լեռան վրա, որը մնում է խաչի ձևով օդում կախված, իսկ շուրջը փայլում է Լուսավորչի կանթեղի լույսը³⁷: Այդօրինակ լեգենդները սովորաբար հին առասպելների քրիստոնեացած ժառանգներն են: Հավլունի թուրը էպոսի ասացողները նույնացնում են Կայծակի թրի հետ³⁸, որն էլ իր հերթին, նոր դարաշրջանի ձևափոխություն է (հնում ամպրոպի աստծու զենքն է եղել գուրզը և նրա տարբերակները՝ մուրճը և կացինը, հմմտ. Ինդրայի վաջրան, Միհրի գուրզը, հին մերձարևելյան և հնդեվրոպական ամպրոպի աստվածների կացին/մուրճը)³⁹: Հեթանոսական աստծու՝ լեռան վերևում փայլատակող զենքը և նրա քրիստոնեական ժառանգը՝ կանթեղը հիշեցնում են Իսահակյանի տողերը և Տիփոնի ու Նեմրուփի լեգենդները: Ըստ այդմ, պետք է կարծել, որ Արագածի վրա փայլող կանթեղը հեթանոսական աստծու գուրզ-կայծակի հետագա քրիստոնեական փոխակերպումն է:

Լուսավորչին իր կյանքի վերջին տարիներն անց է կացնում Սեպուհ լեռան «Մանեայ այրք» կոչվող քարայրներում (Խորենացի Բ.ղա): Արայի լեռան հարավային կողմում կա մի բնական պատռվածք, որի համար լեռը թուր-

³⁶ Տե՛ս օրինակ Աղոնց 2006, 54–59: Petrosyan 2002, 111–115.

³⁷ Ղանայանյան 1969, 146, 368:

³⁸ ՍԾ, Բ, 2, 840:

³⁹ Գուրզը, մուրճը և կացինը նույն արխայիկ զենքի՝ քարե կացնի տարբերակներ են՝ փայտե կոթ, որի վրա քար կամ մետաղ է ամրացված: Մուրճ/կացնի՝ որպես հին մերձավորարևելյան ամպրոպի աստվածների զենքի մասին տե՛ս Дьяконов 1990, 142: Հնդիրանական վաջրա/վազրա գուրզն իր զուգահեռներն ունի հնդեվրոպական աշխարհի հյուսիսարևմուտքում՝ սլավոնական, սկանդինավյան և կելտական ամպրոպի աստվածների զենքը նույնպես մուրճն էր կամ կացինը (իսկ ֆիննական լեզուներում այդ հնդիրանական արմատը փոխառվել է «մուրճ» և «կացին» նշանակություններով, հմմտ. ֆինն. vasara «մուրճ» և մորդվ. užer «կացին»), տե՛ս West 2007, 251–254: «Սասնա ծռերում» և Թուր Կեծակիի նախնական տարբերակը պետք է լիներ մուրճ/կացինը, որի փոխարինումը թրով նորամուծություն է, նոր դարաշրջանի ներդրում, տե՛ս Պետրոսյան 2020, 60:

Արագած. անունը և առասպելը

քերեն կոչվել է Գառնը յարըխ և նման անուններով՝ «Փորը պատռված»): Եվ կա այնտեղ մի քարայր, խորանով, որտեղ և իբր, երկնային հրով վառվում է Լուսավորչի օդից կախված կանթեղը⁴⁰: Լեռնային քարայրի հետ է կապված նաև Մհերը: Կյանքի վերջում նա գնում է Վանա բերդից արևելք գտնվող լեռնագոտու ծայրը՝ «Ագռավու քար», Թուր Կեծակիով ճեղքում այն և մտնում ներս: Ժայռը փակվում է, և Մհերը մնում է ժայռի մեջ «Մհերի դռան» ներսի երևակայական քարայրում: Սա տիպիկ «միթրայական» երևույթ է՝ հռոմեական միթրայիզմում տաճարները կառուցվում էին քարայրի ձևով: Հայաստանում Միհրի կենտրոն Բագադիճի՝ մինչև XX դար հասած որոշ տեղագրական մանրամասնություններ նույնպես ենթադրել են տալիս նրա պաշտամունքի՝ ստորգետնյա քարայրում տեղայնացած լինելու հանգամանքը⁴¹:

Հենց գուրգով զինված և քարայրում բնակվող Միհրի այս կերպարն է եղել նրա՝ նույնպես քարայրի հետ կապված և մուրճով պատկերվող դարբին աստված Հեփեստոսի նույնացման պատճառը: Հայկական վիպական ավանդության մեջ լեռնային քարայրներում «ապրող» մեռնող և հառնող երկու հերոսները՝ Արտավազդը և Փոքր Մհերը միանգամայն համապատասխանում են այս «միթրայական» կերպարին: Իսկ Արայի քրիստոնեական ժառանգ Լուսավորչի՝ Սեպուհ և Արայի լեռների քարայրների լեգենդները ակնարկում են, որ Արան ևս նմանատիպ մի կերպար է եղել:

Արարարյան դաշտի մյուս լեռները

Ըստ Կեղծ Պլուտարքոսի (մ.թ. III դ.), Միթրան, աստվով կանանց, բեղմնավորում է մի ժայռ, որից ծնվում է նրա Դիորփոս անունով որդին: Նա հասունանալով մենամարտում է ռազմի աստված Արեսի հետ և սպանվում, ապա՝ աստվածների կամքով փոխակերպվում Արաքսի մոտ գտնվող համանուն լեռան (De Fluviiis, XXIII.4)⁴²: Այս լեգենդը, անկասկած, պետք է մի տեղական առասպելի արձագանքը լիներ: Դիորփոսի անունը (Διόρφοϛ) թվում է, թե *δῖος* կամ *δίορφοϛ* «երկտանիք/կրկնատանիք» բառի աղավաղումն է, և այդ լեռը պետք է նույնացվի երկգագաթ Մասիսի հետ⁴³: Հաշվի առնելով

⁴⁰ Ղանալանյան 1969, 146. Ղափանցյան 1944, 99:

⁴¹ Russell 1994. Պետրոսյան 2020, 181:

⁴² Патракова, Черноус 1990, 272–273.

⁴³ Մասիսը պարզորոշ կապված է երկվության գաղափարի հետ. նրա անունը միջագետքյան առասպելաբանության Mašu/Masu «Երկվորյակ» լեռան ածանցյալ ձևն է, իսկ նրա մերձակա երկիրը ուրարտական աղբյուրներում կոչվում է Er(i)kuahi (հմմտ. հայ. երկու), տե՛ս Պետրոսյան 2020, 162–165:

Պետրոսյան Ա.

Արագածի վերաբերյալ ասվածը, կարելի է պատկերացնել, որ Արեսն այստեղ ուղղակի հայոց Արայի հունարեն հաղորդումն է (ի միջի այլոց, կարծիք կա, որ Արան հենց Արեսի հայկական համապատասխանությունն է)⁴⁴, իսկ Դիորփոսը, ըստ այդմ, պետք է որ համատասխաներ Մասիսում զնդանված վիշապ/Արտավազդին:

Ըստ Վ. Իվանովի և Վ. Տոպորովի, հնդեվրոպական ամպրոպային առասպելում աստծու հակառակորդ օձ-վիշապի անունը կազմվում է *wel- արմատով⁴⁵: Սրա հայերեն ժառանգն է *գեղ*-ը, որով հնում, մինչև իրանական *վիշապ* բառի փոխառությունը, պիտի կոչվեր առասպելական օձ-վիշապը: Հայկական անվանաբանության մեջ *գեղ*-ով սկսվող տեղանունները մեծագույն խտությամբ հանդիպում են Գեղամա լեռներում՝ Գեղաքունի (ներկայումս՝ Գեղարքունիք) գավառում, որն ուրարտական աղբյուրներում մ.թ.ա. VIII դարից ավանդված է որպես «Uelikuni/Uelikuhi երկիր», ինչը ցույց է տալիս, որ այս անվանումները ծագում են հին *wel- նախածնից: Նախապատմական Հայաստանի առանձնահատուկ հուշարձանները՝ վիշապ քարակոթողները առավել խտությամբ հանդիպում են հենց Գեղամա լեռներում (150-ից շուրջ 60-ը), որոնց երկու ամենամեծ խմբերը գտնվում են Գեղ լեռան վրա (Ազատ գետի ակունքում) և Գեղի ամրոցի մերձակայքում: Այս և մի շարք այլ տվյալներ ցույց են տալիս, այս տեղանունները կապված են առասպելական վիշապի անվան հետ⁴⁶:

Այսպիսով, և՛ Մասիսը, և՛ Գեղամա լեռները կապվում են Արագածի՝ «Արայի (զենքով) հարված» ստուգաբանությունը հիշեցնող առասպելների հետ (Մասիսը ստեղծվում է Արեսի (իմա՝ Արայի) սպանած հերոսի մարմնից, իսկ Գեղամա լեռներն ուղղակի կապված են վիշապամարտիկ աստծու կայծակե զենքով հալածվող վիշապի անվան հետ. (հմտ. և Մեհոգած գյուղանունը Գեղարքունիքում):

Արարատյան դաշտ

Ուրարտական արձանագրություններում Արարատյան դաշտում բնակվող հիմնական ցեղը և նրա երկիրը կոչվում էին 'Aza կամ 'Aša, այսինքն՝ Vaza/Vaša (ուրարտ. սեպագիր 'a-ն կարդացվում է va կամ wa, իսկ za և ša վանկերը հաղորդվել են միևնույն նշանագրով): Այդ երկիրը ներառում էր Արագածոտնից

⁴⁴ Մատիկյան 1930, 314–318. ՀԱՆԲ Ա, 262–264:

⁴⁵ Иванов, Топоров 1974, 31–75, 101.

⁴⁶ Петросян 1987. Պետրոսյան 2019:

Երևան ընկած տարածքները⁴⁷: Կողմնակի տվյալներ չկան այս ցեղանուն/երկրանունը ստուգաբանելու համար, բայց հնարավոր է պատկերացնել, որ այս ցեղը և երկրամասը ևս կոչվեին հնդեվրոպական նույն արմատով, հնագույն հայերեն *Վաճա, հանդիպող $-\bar{a} < -eh_2$ ածանցով (ուրարտ. š- ն համապատասխանում է միայն հայ. ծ-ին): Ըստ Յ. Պոկոռնու, նույն իմաստն ունի հունական և հռոմեական աղբյուրներում ավանդված կելտական *բոյ* ցեղանունը՝ լատ. Boius, հոգնակի՝ Boii, հուն. Boioi, հնդեվրոպական *bheyH-«խփել» արմատից (այդ ցեղանունից են ծագում հետագա Բոհեմիա և Բավարիա երկրանունները), հմմտ. և իլիրիական Boioi և հունական Boiōtoi (հոգնակի) ցեղանունները⁴⁸:

Այս համատեքստում քննարկենք Լուսավորչի հայտնի տեսիլքը (Ագաթանգեղոս 735–737): Լուսավորչին երևում է երկնքից իջնող մարդկերպ մի ահավոր կերպարանք, ձեռքին ոսկե մուրճ/կռան (բնագրում՝ *ուռն*), որով խփում է գետնին մայրաքաղաք Վաղարշապատի կենտրոնում: Մեծ ու հզոր հնչյուններ են լսվում անդունդների սանդարամետից (դժոխք) և ամբողջ երևացող երկիրը հավասար դաշտաձև հարթվում է («հարթ հաւասար դաշտաձև յատակեցաւ»): Քաղաքի մեջ, արքունի ապարանքի մոտ, երևում է մի ճախարակաձև ոսկե խարիսխ, խոշոր բլրի մեծությամբ, նրա վրա՝ բարձր հրեղեն սյուն, վրան ամպե խոյակ՝ լուսեղեն խաչով: Այս լեզենդը ևս, ինչպես նախորդները, հեթանոսական առասպելի քրիստոնեացած մի տարբերակ է ներկայացնում: Ոսկե կռանով երկրին հարվածելը, որից հետո սանդարամետից հզոր հնչյուններ են լսվում, ներկայացնում է վիշապամարտիկ աստծու՝ իր զենք-կայծակով ստորերկրայքի տիրակալ օձ-վիշապին խփելու դրվագը: Ընդ որում, հայ իրականության մեջ առաջին և միակ անգամ հիշվում է ամպրոպի աստծու արխայիկ զենքը՝ մուրճ/կռանը, իր բնիկ հայկական անունով՝ *ուռն*⁴⁹: Սա ակնհայտորեն «աշխարհի կենտրոնում» տեղայնացվող տիեզերածին առասպելի մի տարբերակ է. կռանով զինված դիցաբանական կերպարը՝ աստվածը, խփում է մայրաքաղաքի կենտրոնին (առասպելաբանական համատեքստում՝ երկրի և այդպիսով՝ աշխարհի կենտրոնին), որտեղից, որպես հետևանք, բարձրանում է տիեզերական հրեղեն սյունը՝ «աշխարհի առանցքը»: Մայրաքաղաքը՝ երկրի կենտրոնը, գտնվում է երկրի կենտրոնական նահանգի՝ Այրարատի սրտի՝ Արարատյան՝ Արայի դաշտում:

⁴⁷ KYKH, 499–500.

⁴⁸ Pokorny 1959, 117–118. Տե՛ս և Rix 2001, 72:

⁴⁹ Զահուկյան 2010, 751:

Պետրոսյան Ա.

Եվ հարվածից հետո երկրի տեսանելի մասի դաշտածև հարթվելն ակնարկում է հենց այդ դաշտի արարումը երկնքից իջած աստծու՝ մուրճով երկրին խփելու հետևանքով⁵⁰: Իսկ խաչով պսակված հրեղեն սյունը համապատասխանում է Արագածի և Սեպուհ լեռան Լուսավորչի կանթեղին:

Այսպիսով, ոչ միայն Արագածի խառնարանը, Արայի լեռան պատռվածքը և Սեպուհի քարայրները, այլև Արարատյան կամ Արայի դաշտը ևս, ըստ ավանդության ստեղծվել է աստծու զենքով՝ մուրճ/գուրգով հարվածի (հնդ-եվրոպական *weh₂ǵ-) արդյունքում⁵¹:

Եզրակացություններ

Արագածի բերված երկու ստուգաբանություններն էլ («ուժեղ, ժիր լինել, արթնանալ» և «հարվածել, ջարդել» արմատներից) տեսականորեն հնարավոր են: Թերևս չի բացառվում նաև, որ այդ արմատները իրար հետ ինչ-որ կերպ կապված լինեն: Ընդհանրապես, առասպելաբանության մեջ անունները կարող են իմաստավորվել նույնահունչ, բայց տարիմաստ արմատներով: Ինչևէ, դիցաբանական կայծակե զենքի, նրանով լեռներում զննված հրեշավոր օձ-վիշապին խփելու հին առասպելը, Մասիսի և Գեղամա լեռների առասպելաբանական նյութը, Լուսավորչի կանթեղի, Հավլունի թրի և կռանով կերպարի լեգենդները առավելապես ակնարկում են Արագածի, Արայի լեռան և Արայի դաշտի՝ դիցաբանական զենքի հարվածի հետևանքով ստեղծված լինելը, որտեղ հարվածողը կամ հարվածն ընդունողը (երե հաշվի առնենք Արայի զոհվելու առասպելը) Արան է:

⁵⁰ «Աշխարհի կենտրոնում» տեղայնացվող տիեզերածնության առասպելների առանցքային դերի վերաբերյալ տե՛ս **Элиаде** 2000, 30–34, 150–153. Լուսավորչի տեսիլքի վերաբերյալ այս համատեքստում՝ **Աբրահամյան** 2001, 363–364:

⁵¹ Այս համատեքստում քննարկենք երկու անձնանուն. 1. Ուռնայր. հայտնի են այս անունով Աղվանքի երկու արքա և «անհայտ ոմն, որ շինել է Մելիտինե քաղաքը»: Այն ստուգաբանվում է որպես հայ. *ուռն* + *այր* «մուրճով զինված մարդ» (ՀԱՆԲ 4, 204): Նրանցից առաջինը այդ հայկական անունը ստացած պիտի լիներ Հայաստանում, Լուսավորչի կողմից մկրտվելուց հետո (Կաղանկատվացի Ա.թ. Լուսավորիչը կարող էր նրան կոչել ըստ իր տեսիլքի հերոսի), մյուսը՝ կրել է իր այդ նախորդի անունը: Իսկ Մելիտինե քաղաքի (առասպելաբանական) կառուցողը, իհարկե, չէր կարող աղվան լինել: 2. 'Azā կամ 'Ašā, հայտնի է Վերին Անձալի ուրարտական ամրոցի զինվորների ցուցակից (Salvini 2012, CT-An-1,6), որը, ակնհայտորեն, պիտի կապվի նույն տեղանվան հետ (հմմտ. օրինակ Abilianhi տեղանունը և Abiliuqi անձնանունը): Հետաքրքիր է, որ մեզանում էլ երբեմն գործում է տեղանունից մականուն ստեղծելու կաղապարը. բանական գավառի (խոսակցականով՝ քյավառի) զինվորներին երբեմն ուղղակի Քյավառ են կոչում:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Աբրահամյան Լ. 2001, Զոհի մարմնից աճող երկնային տաճարը. Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլքը ազգաբանական տեսանկյունից, Հայոց սրբերը և սրբավայրերը, Երևան, «Հայաստան», 357–360:

Ադոնց Ն. 2006, Երկեր, հ. Ա, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 652 էջ:

Աղայան Է. 1974, Բառաքնական և ստուգաբանական հետազոտություններ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 168 էջ:

Աղայան Է. 1986, Ակնարկներ հայոց տոմարների պատմության, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 300 էջ:

Բրուտյան Գ. 1997, Օրացույց հայոց, Էջմիածին, Մայր աթոռի տպարան, 560 էջ:

Բոտվիննիկ Մ. և այլք 1985, Դիցաբանական բառարան (ԴԲ), Երևան, «Լույս», 264 էջ:

ՀՀՇՏԲ 3 – Թ. Հակոբյան, Ս. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան 1991, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 992 էջ:

Մովսիսի Խորենացու պատմություն հայոց, Երևան, 1991, 486 էջ (= Տփղիս, 1913):

Մովսես Կաղանկատվացի 1969, Պատմություն Աղվանից աշխարհի Երևան, «Հայաստան», 323 էջ:

Աճառյան Հ. 1971-79, Հայերեն արմատական բառարան (ՀԱԲ), հ. 1-IV, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ.:

Հանեյան Ա. 2005, «Գօտի» բառանվան ստուգաբանության շուրջ, Նյութեր մաշտոցյան գրերի 1600-ամյակին նվիրված գիտաժողովի (17-18 հունիսի, 2005), Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., էջ 76-86:

Ղանալանյան Ա. 1969, Ավանդապատում, Երևան, ԳԱ հրատ., 530 էջ:

Ղափանցյան Գ. 1939, Ընդհանուր լեզվաբանություն, հ. 1, Երևան, Պետհամալսարանի հրատ., 356 էջ:

Ղափանցյան Գ. 1944, Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Երևան, ԳԱ հրատ., 184 էջ:

Մատիկյան Ա. 1930, Արա Գեղեցիկ, Վիեննա, Մխիթարյան տպարան, 352 էջ:

Նազարյան Խ. 1974, Արագած, Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հ. 1, Երևան, 720 էջ:

Պետրոսյան 2014, Հայոց արմեն ցեղանունը, Պատմաբանասիրական հանդես, 2014, 3, էջ 224-236:

Պետրոսյան Ա. 2017, Հայ ժողովրդի ծագման խնդիրը, Երևան, «Անտարես», 256 էջ:

Պետրոսյան Ա. 2019, Հին հնդեվրոպական օձ-վիշապը հայկական ավանդույթում և վիշապ քարակոթողները, Վիշապը հեքիաթի և իրականության սահմանին, Երևան, ՀԱԻ հրատ., 146–156:

Պետրոսյան Ա. 2020, Հայկական էպոսի հնագույն ակունքները 2, Երևան, ՀԱԻ հրատ., 264 էջ:

Պետրոսյան Ա., Բոբոխյան Ա. (խմբ.) 2015, Վիշապ քարակոթողները, Երևան, «Գիտություն», 420 էջ:

Զահուկյան Գ. 2010, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, «Ասողիկ», 820 էջ:

Պետրոսյան Ա.

- Սասունցի Դավիթ.** հայկական ժողովրդական էպոս (ՄԴ), Երևան, Պետ. հրատ., 1939, 386 էջ:
- Աբեղյան Մ., Մելիք-Օհանջանյան Կ.** (խմբ.), Սասնա ծռեր (ՄԾ), հ. Ա, Բ, մաս 1, 2, Երևան, Պետ. հրատ., 1939–51:
- Ардзинба В.** 1988, К истории культа железа и кузнечного ремесла (почитание кузницы у абхазов), Древний Восток: этнокультурные связи, «Наука», 263–306.
- Дьяконов И.М.** 1990, Архаические мифы Востока и Запада, Москва, «Наука», 248 с.
- Иванов В.В., Топоров В.Н.** 1974, Исследования в области славянских древностей, Москва, «Наука», 320 с.
- Капанцян Г.** 1975, Историко-лингвистические работы, т. II, Ереван, изд-во АН, 542 с.
- ԿՄԿՆ – Арутюнян Н.В.** 2001, Корпус урартских клинописных надписей, Ереван, «Гитутюн», 542 с.
- Мелетинский Е.М.** 1986, Введение в историческую поэтику эпоса и романа, Москва, «Наука», 320 с.
- Патракова В.Ф., Черноус В.В.** 1990, Кавказ и Дон в произведениях античных авторов, Ростов-на-Дону, «Русская энциклопедия», 400 с.
- Петросян А.Е.** 1987, Отражение индоевропейского корня **ḡel-* в армянской мифологии, Вестник общественных наук Арм. ССР, 1, с. 56–70.
- Элиаде М.** 2000, Избранные сочинения, Москва, «Ладомир», 414 с.
- Ahyan S.** 1982, Les débuts de l'histoire d'Arménie et les trois fonctions indo-européennes, Revue de l'histoire des religions CIC-3, 251-271.
- Eir – Encyclopaedia Iranica. <https://iranicaonline.org/>.
- Fox R.L.** Travelling Heroes: Greeks and Their Myths in the Epic Age of Homer, New York, International Edition, 2008, 513 p.
- Lubotsky A.M.** 1981, Gr. *pégnumi*: Skt. *pajrá-* and loss of laryngeals before mediae in Indo-Iranian, Münchener Studien zur Sprachwissenschaft 40, 133-138.
- Mayrhofer M.** 1996, Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen, Bd 2, Heidelberg, C. Winter, 837 S.
- Petrosyan A.** 2002, The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources of the Armenian Epic, Washington, Instituts for the Study of Man, 236 p.
- Pokorny J.** 1959, Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch, B. I, Bern, München, Francke, 770 S.
- Rix et al.** 2001, Lexikon der Indogermanischen Verben, Wiesbaden, Ludwig Reichelt, 823 S.
- Russell J.** 1994, On the Armeno-Iranian Roots of Mithraism, Studies in Mithraism, Rome, "L'Erma" di Bretschneider, 183–193.
- Salvini** 2012, Corpus die testi urartei, vol. IV. Iscrizioni su bronzi, argilla e altri supporti nuove iscrizioni su pietra paleografia generale, Istituto di studi sulle Civiltà dell'Egeo e del Vicino Oriente, Roma, 323 p.
- de Vaan M.** 2008, Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages, Leiden, Boston, 2008, 825 p.

- Vian F.** 1960, *La triade des rois d'Orchomène: Étéocles, Phlégyas, Minyas*, Hommages à Georges Dumézil, Bruxelles, Latomus, 215–224.
- Watkins K.** 1995, *How to Kill a Dragon*, New York, Oxford, Oxford University Press, 640 p.
- West M.** 2007, *Indo-European Poetry and Myth*, Oxford, Oxford, Oxford University Press, 540 p.

ԱՐԱԳԱՇ: ՆԱԶՎԱՆԻ Ե ՄԻՓ

ՍԵՏՐՕՏՅԱՆ Ա.

Քեզյւմե

Կլյւչեւեյե սլուա: Արագաշ, Արա Քրեկրասնյ, ցորա Արա, քոլե Արա, Գրիցորյ Քրոսւեւեւեւեւ, Ինդոեւրոքեյսկոյ յազկոզնաւեւ, Տրաւեւեւեւեւեւ միքոլոգյա.

Արագաշ յաւեւեւաթ յոճոյ Իզ ցոր, օրոջաոյաթ Արարատսկոյ ճոլեւն, Ի յեւթրոմ Իսթորեկոսկոյ Վեւեւեւոյ Արմեւնյ. Վոզւեւաոյաթ յաթոմ ցորա Ի յոմա ճոլեւնա յազւեւաթ յեւնեւմ Արա Քրեկրասնոց – «ւոմարաոյեթոց Ի վոսկրեւաոյեթոց» քոցա Արմեւնյոսկոյ միքոլոգյա, քոթորյ Ի էթնոցոնեկոսկոմ թրեւաւնյ յեւսթաթեւ Ի օքրաթե միքոլոգեկոսկոց թաթրյարքա Արմեւնյ, ա յ քրեւսթյանսկոյ տրաճեւնյ Եոց յաւեւեւեւեւեւոց Տալ թրօքեւեւեւնեկ քրեւսթյանսթա յ Արմեւնյ Տւ. Գրիցորյ Քրոսւեւեւեւ. Վ Տաթյե թրեւաթաթեւ յոճա էթեւոլոգյա Արագաշ – Իմյա քոցա Արա + ցաՏ (օթ Ինդոեւրոքեյսկոց *weh₂g- «Եթ, ցրոմեթ»). էթեւմ քոթնեւմ օքոզնաթաթաթ յաթա – օրոջեւմոլնյա ճրեւեւնԻնճյոսկոց քոցա ցրոջոյ Ինճրոյ Ի յաթա – թալեւա Իրանսկոց քոցա Մեւթրոյ. Անալեւզ մեւթօք Ի լեցեւնճ օթ Արա Քրեկրասնոց, Տւ. Գրիցորյա, յազւաթնաթ ցորաթ Ի ճոլեւն թրեւաթաթաթ ճաճնոյ էթեւոլոգյա: յ յոսթաճաւեւաթոմ քոսմոցոնեկոսկոմ մեւթե ցորոյ Ի ճոլեւն եթաթ յոզճաթ ւոճարոմ քոցա մեւթոլոգեկոսկոց օրոջեւմ օ եթեւնյ.

ARAGATS: THE NAME AND THE MYTH

PETROSYAN A.

Summary

Key words: Aragats, Ara the Handsome, Mountain of Ara, Field of Ara, Gregory the Illuminator, Indo-European linguistics, comparative mythology.

ՊԵՆՏՐՈՍՅԱՆ Ա.

Aragats is one of the mountains surrounding Ararat Valley, the center of historical Greater Armenia. The nearby mountain and the valley itself were named after Ara the Handsome, the "dying and resurrecting" god of Armenian mythology, who in ethnogonic tradition presents the image of the mythological patriarch of Armenians. In Christian tradition his heir was St. Gregory the Illuminator, the propagator of Christianity in Armenia. In this paper a new etymology for Aragats is proposed – the name of the god Ara + gac (from the Indo-European *weh₂ǵ - "smash"). This root used to name *vajra*, i.e. the lightning weapon of the ancient Indian god Indra, and *vazra*, the mace of the Iranian god Mitra. Our analysis of the myths and legends about Ara the Handsome, St. Gregory, the mountains and the valley comes to confirm the proposed etymology, particularly that in the reconstructed cosmogonic myth those mountains and valley were created through God's weapon strike on the earth.